

Beke József

NAGYKÖRÖS HATÁSA ARANY JÁNOS NYELVÉRE

Mint tősgyökeres nagykőrösit mindig foglalkoztatott, hogy a városunkban majd' egész évtizedig tanárkodó és alkotó nagy költő hogyan élte itt életét, miként kapcsolódott ide. Gyerekkoromban szívesen és különös érzésekkel üldögéltem a Hősök terének kőpadján, amely Arany egyik lakóházának (szó szerint is) hűlt helyét jelölte, megnézegettem többi lakásának emléktábláit is, alaposan körüljártam a templomkertben álló szobrát, amely nemcsak a költő magyaros-bajszos fejét ábrázolja, hanem a nevezetes Marci bácsit is, mégpedig pontosan úgy, ahogyan a versben olvasható:

*„Egy pohár bor a kezében,
Bora elfoly, keze reszket,
Vén gulyás ül a karszéken,
Múlt időkre emlékeztet.”*

Sőt láthattam még azokat az emléktárgyakat is a gimnázium épületében, amelyek egy része a háborús időkben elpusztult – az iskola orosz katonai kórházként is szolgált –, s ma az Arany János Múzeumban csak másolatban látható.

Sorsom úgy hozta, hogy elkerültem gyerekkorom kedves színhelyéről, de máig nem hagy nyugodni a kérdés: milyen nyomot hagyott a magyar irodalom ez óriásának műveiben a város, a környezet, a kőrösi világ. Jól ismerem versei közül azokat, amelyek kifejezetten oda kötődnek, amelyeknek ihletője egy-egy ottani hely vagy személy. Az említett öreg pástort két vers is megörökíti, egy közeli kirándulás ihletéséből keletkezett A TETÉTLI HALMON, a többi alkalmi verszet: tréfás névnapi köszöntők, valamint szomorú sírversek. Összesen nem sok ilyen van.

De nem is a téma, hanem a nyelvi forma felől próbálok most közelíteni alkotásaihoz. Amiket itt bemutatok, apróságoknak tűnhetnek, de a nyelvi anyagú műalkotásnak a megfogalmazás minden picinyke eleme fontos: csak velük teljes az egész, csak velük kerek a mű.

Amikor kisiskolás koromban először kibetűztem Arany János balladájának címét: TENGERI-HÁNTÁS, bizony valamilyen különleges (hántás?), de mindenképpen a tengeren végzett műveletre gondoltam, eszembe sem jutott, hogy ez arról a tevékenységről szól, amelyen mindig szívesen vettem részt, csakhogy azt *kukoricafosztás*nak hívtuk. Arany a címbeli kifejezést Nagyszalontáról hozta magával, de a balladát Kőrösön írta, ahol a *tengeri* szónak 'kukorica' jelentését csak ebben a tréfás szólásban ismerik: *tengeri fürdőt vesz*, vagyis *kukoricát kapál*. Hasonló félreértésre adott okot az is, amikor az iskolában a TOLDI e sorához értünk: „Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette.” Kedves tanárnőnk – látván, hogy nem értjük – röviden igyekezett helyes útra terelni gondolatainkat: „ez tulajdonképpen nem más, mint *mögötte*”. Csakhogy ez nekünk, kőrösi *gyerökök*nek éppen úgy igealak volt, mint a versbeli „*megette*”. Csak a szakszerű magyarázat után vált

előttünk világossá, hogy nemcsak *mögött* és *mögötte* van a magyar nyelvben, hanem ugyanilyen jelentésű *megett* és *megette* is, no meg az is, hogy a névutó így, hátravetve is előfordulhat.

Egy másik Arany-idézet hasonló bonyodalmat okozott körünkben. Mi ugyanis úgy fűjtük a szép zsolnárszöveg kezdetét: „*Perelj, uram, perlőimmel...*”, hogy csak a középső szót értettük belőle. Igazán csak akkor lettünk tisztában a két mellette állóval, amikor Arany e versrészletének magyarázataira került sor: „*Hajdanában, amikor még / Így beszélt a magyar ember: / Ha per, úgymond, hadd legyen per.*” Ebből viszont arra a következtetésre jutottunk, hogy régen e-vel – szerintünk: „pestiesen” – hangzott a magyar szó, a mi ö-ző beszédmódunk tehát valami későbbi elfajzás. Ez persze téves értelmezése volt az idézetnek, de bennünk, Arany-tisztelő kisdíákokban mély nyomot hagyott. Gyerekefjel azt éreztük belőle, hogy a hajdanán városunkban élő nagy költő az itteni élőbeszédet az ősitől eltérőnek, esetleg helytelennek tartotta. Mindenesetre ekkor találkoztunk először azzal a jelenséggel, hogy a nyelvi kifejezésmódnak efféle párhuzamos lehetőségei is vannak. (Ráadásul ki tudhatta volna közülünk, hogy Szenczi Molnár Albert, aki egy érdekesen ö-ző nyelvjárású helység, a Pozsony környéki Szenc szülötte, eredetileg bizony így írta: „*Pörölj, uram, pörlőimmel...*”, később „javították”.)

Közhelynek számít, hogy Arany – Petőfivel együtt – a magyar irodalmi népiesség megteremtője, s hogy nyelvének páratlan gazdagsága a nép nyelvéből táplálkozik. Ez a gazdagság megmutatkozik akkor is, ha a szókincs nagyságát tekintjük – bár konkrét számadatokkal Arany nyelvének szótára hiányában nem rendelkezünk –, de kitűnik akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy egy-egy szónak mely variánsaival él a költő. Ennek során kiderül, hogy igen gyakori műveiben az olyan szóalak, amely eltér az irodalmi nyelvben, illetve a nyelvi sztenderdben megszokottól, és inkább a népies, esetleg a tájnyelvi nyelvváltozat körébe sorolható: *megy* ~ *megyen* ~ *mén*; *kellene* ~ *kéne* ~ *kén'* ~ *kék*; *tudom* ~ *t'om*; *volna* ~ *vón'* stb. Az ezekhez hasonló, a népies közbeszédben gyakran előforduló szóalakok forrása természetesen az alkotó egyéni anyanyelvi kincse, amely elősorbán a szűkebb szülőföldi környezetből származik, majd föltehetően az egész életpálya folyamán tovább gazdagodik. Az illető alkotó említett szülőföldi nyelvkészlete tükröződhet nemcsak a szóválasztásban (*tengeri* ~ *kukorica*), nemcsak a népies közbeszédbe li szóformák (*volna* ~ *vón*) alkalmazásában, hanem a nyelvi sztenderdben kétféle magánhangzóval egyaránt előforduló szavak (*felett* ~ *fölött*, *fel* ~ *föl*, *per* ~ *pör* stb.) használatában is.

Az egyes szavak alakváltozatai a költői nyelvben különleges eszközöknek tekinthetők, s tudatos alkalmazásuk sajátos ízt-zamatot adhat egy-egy alkotás formai világának. Használatuknak többféle célja lehet. Legegyszerűbb esetben talán csupán a változatosság kedvéért jelennek meg. (Csupán? – a költemény műalkotás, amelynek lényegéhez tartozik, hogy különbözzék minden másiktól.) Aztán szolgálhatják ezek az alkotás műfaji és témabeli sajátosságának kiemelését. Elősegíthetik valamely társadalmi-történelmi légréteg vagy konkrét szituáció megteremtését, alkalmasak egy-egy szereplő egyéniségének vagy társadalmi helyzetének jellemzésére is, amikor is az ilyen kifejezések által az illető alakok „*mintegy* »nyelvi arckép«-et festenek magukról, s így emberibb közelségbe kerülnek az olvasóval” – olvashatjuk egy stilisztikai szakkönyvben.¹

Arany egyik legjobb ismerője, Keresztury Dezső szerint „*Arany az irodalmi nyelvnek olyan összegezésére törekedett, amelynek legfőbb szabályát – valamivel később s éppen egy Shakespeare-fordítással kapcsolatban – ilyenformán fogalmazta meg: az irodalom, a költészet nyelve a*

*nemzeti élet és művészet nyelve legyen. Olyan nyelv tehát, amely a felhalmozódott nyelvi kifejező-készletekből mindent magába foglal, ami az élet teljes, művészileg felfokozott s elrendezett gazdagságát a nemzet minden tagja, rétege számára elérhetővé, megérthetővé teszi. A népnyelvből tehát azt, amit több nyelvjárásban is használnak, vagy ami különös kifejezőerővel bír...*² majd: „szabadon engedte érvényesülni a nyelv szellemének ihletét; költészete legmagasabbra szárnyaló helyein: »a nyelv beszél a költő szájával«.”³

Arany János gyermek- és ifjúkorát nagy vonásokban egységes nyelvi környezetben töltötte, hiszen Nagyszalontán kívül csak a Tiszántúlon töltött jelentősebb időszakokat. Harmincötödik életévében járt már, amikor 1851 őszén Nagykőrösre érkezett, és a nagyszalontaitól jócskán eltérő, jellegzetesen ö-ző nyelvi környezetbe csöppent. Csaknem egy évtizedet töltött itt, de jellemző, hogy bár bizonyára ismerte Petőfi „*Hírös város az aafődön Kecskemét...*” kezdetű versét, A VÉN GULYÁS-t mégis így beszélgeti: „*Hej Nagykőrös híres város...*”, nem pedig úgy, ahogyan minden kőrösi ember mondja s ahogyan Petőfi is írta: „*hírös*”. Gondolom, biztos nyelvérzékével átlátta: saját, Nagyszalontáról hozott nyelvkészletétől olyannyira távol áll a kőrösi beszédmód, hogy maga nem képes pontosan utánozni; másokkal átíratni pedig – mint ahogyan Móricz tette a Rózsa Sándor-regényekkel – nem akarta. Másrészt tartotta magát ahhoz, amit Keresztury előbbi idézetében láthattunk: csak azokat az általánosabb népies elemeket alkalmazta esetenként műveiben, amelyek több nyelvjárásban is előfordultak. A százesztendős Marci bácsi jellemzésére elegendőnek találta a „*nótáros*”-t meg ezt: „*Kárban soha nem maradtam. // Egy borjúfark sem hibázott.*” Mint látjuk, itt nem követi Petőfit, de – még Nagyszalontán – egy másik helyen mintha mégis. Barátja említett költeményében így van: „*Szögénylegény szép szörívée szöröztem*”, Arany versében: „*Van paripám, én szöröztem magamnak.*” (A BETYÁR III.)

Úgy érzem, idekívánkozik egy megjegyzés: alighanem az Arany–Petőfi-féle népieség egyik jellemző momentumja, hogy megjelenik irodalmunkban a tudatos nyelvi jellemzés mint irodalmi módszer. Eddig – a felvilágosodás egy-két idegenmajmolást gúnyoló művét kivéve – alkotóink szinte egyáltalán nem használták ki azt a lehetőséget, amelyet a nyelvhasználat különbözősége nyújthat az egyes szereplők jellemzésére. Sőt később sem mindig. Gondolok itt arra, hogy például sem A FALU JEGYZŐJE Violájának, sem Jókai legtöbb parasztszereplőjének, sem a kezdeti népszínművek egyszerű, falusi alakjainak beszéltetésében nem tűnik fel olyan jellegzetesség, amely igazán elkülönítené őket a városi vagy a tanultabb szereplőktől. Még Szigligeti 1847-ben keletkezett CSIKÓS-ÁNAK népi alakjai is ugyanazt a nyelvet használják a színpadon, mint a városi szereplők. Messzire vezetne, de bizonyítható, hogy Arany nemcsak a TOLDI-TRILÓGIA Bencéjének, hanem már AZ ELVESZETT ALKOTMÁNY egyes szereplőinek beszédmódjában is tudatosan alkalmazta a nyelvhasználattal történő jellem- és szituációteremtés módszert. S ugyanez megfigyelhető Petőfi költeményeiben is.

Elmondható, hogy nemigen van a Kőrösön tapasztalt nyelvjárásnak igazi nyoma Arany költészetének abban a részében, amelyet a nagyközönségnek szánt. De igenis van ott, ahol személyes hangot enged, sőt kíván a helyzet: az alkalmi versekben. Érdemes őket nyelvi szempontból áttekinteni akkor is, ha tudjuk, hogy Arany életében ezek nem jelentek meg, hiszen mégiscsak az ő alkotásai, és mindenképpen őrzik valamely minimális hatását az ottani nyelvi környezetnek.

De itt engedtessek meg egy rövid kitérőt, mert ezzel tartozom a városnak. Az irodalmi közhiedelem úgy tartja, hogy Nagykőrösön Arany költői vénája elapadt, kedvetle-

nül, keveset alkotott. Törös Lászlónak – a nagykőrösi Arany-kultusz és Arany-kutatás fáradhatatlan néhai munkásának – az akadémiai kiadás alapján végzett számításai szerint Nagykőrösre érkezése előtt Arany 150 lapnyi kisebb költeményt, Az ELVESZETT ALKOTMÁNY-t, a TOLDI-t és a TOLDI ESTÉJÉ-nek egy részét írta. Nagykőrösi kilenc éve alatt viszont 250 lapnyit tesznek ki csak a kisebb versek, ehhez jön számos nagyobb elbeszélő költemény, valamint a TOLDI SZERELME első hét éneke, a CSABA KIRÁLYFI két éneke, no meg A MAGYAR NEMZETI VERS-IDOMRÓL, a BÁNK BÁN-TANULMÁNY és a ZRÍNYI ÉS TASSO – hogy csak a jelentősebbeket említsük. Ehhez képest a következő korszak, a pesti 22 esztendő alatt terjedelemben nagyjából felényi (!) Arany munkássága, pedig a fővárosba azért ment, hogy ott – megszabadulva a tanítás nyűgétől – csakis az irodalomnak élhessen. Még akkor is, ha számításba vesszük Arany egészségének fokozatos romlását, bizony így fest a konkrétumok, a mennyiségi számítások alapján az a téves fölfogás, hogy Nagykőrös sajnálatosan passzív korszaka lett volna Aranynak.⁴

Keresztury Dezső is finomítja az Arany e korszakáról kialakult általános negatív képet: „Hosszú időn át [...] ezt a kőrösi iskolai szolgálatot is valamiféle szellemi gályarabság és társadalmi számkivetettség állapotaként volt szokás jellemezni. Holott Arany sokat nyert is ezekben a munkás éveken, hasznos szolgálatban.”⁵ Későbbi nagylélegzetű Arany-monográfiájában pedig egyenesen így fogalmaz: „Arany, minden látszat ellenére, szívesen és jól tanított... A kőrösi iskolában megvoltak a szükséges sikerélményei; ismétlem: ottani iskolai működéséből sokkal több haszna volt, mint kára.”⁶ Keresztury egyik beszédéből való ez a mondat is: „Arany panaszaiknak inkább csak színhelye, de nem oka Nagykőrös.”⁷

Kétségtelen, hogy Arany gyakran üt meg e korszakában panaszos, körülményeivel elégedetlen hangot is barátaihoz írott magánleveleiben. Egyik oldalon ott állhatnak a sógorához haza, Nagyszalontára írt sorok: „Mi vagyunk itt elegen, mégis kevesen vagyunk, ritkán látjuk egymást, akkor is zsenirozzuk magunkat. Ránk ragadt a kőrösi tempó, hol nem illik nevetni vagy vigabbnak lenni?” Másik oldalon álljanak itt a Kőrösre látogató Jókai emlékező sorai: „Múlattunk bizony mi, és pedig igen jól. Rendkívüli dolgok történtek. Hallottam Ballagit énekelni, és láttam Gyulai Pált táncolni. Kivel táncolt? Vélem, ő volt a kisasszony. Csupa férfitársaság volt, a cigány pedig húzta, tehát táncolni kellett, nekem felváltva hol Gyulai, hol Salamon Ferenc volt a táncosom. [...] Tompa összecsókkolt minden embert, s Mentovich Losonczy Lászlót imádtá, hogy mondjon el egyet a verseiből, [...] ebből gondolhatja mindenki, hogy micsoda jó bor lehetett az a nagykőrösi idejéi termés! [...] Csak egy vendég maradt meg komoly, csendes szemlélőnek, Arany János. Óhozta voltunk Tompával meg Ballagival éjszakai szállásra rendelve, hát neki meg kellett tartania az egész tájékozási tehetőségét, hogy legyen valaki, aki a többiekhez hazavezeti...”⁸ Persze nem így viselkedett Arany, ha nem volt „tájékozási” feladata. Tanártársai visszaemlékezése szerint a János- napokon mind a diákok, mind a kollégák felköszöntötték, s olyankor maga is elénekelt kedvenc nótáját, a VASVÁRI VEREBEK-et meg a Petőfi-szövegű JUHÁSZLEGÉNY, SZEGÉNY JUHÁSZLEGÉNY-t, amelyhez hozzáadott egy harmadik versszakot is.⁹ De maga is írt nótaszövegeket, ezek közül néhányat meg is zenésített, a KONDOROSI CSÁRDA MELLETT... máig gyakran felhangzó „magyarnóta” lett (valójában A BETYÁR c. versének kezdő és negyedik versszakát szokták énekelni). Az igazsághoz tartozik azonban, hogy mindaz a felszabadultság, ami a Jókai-féle írásból, valamint az alkalmi versekből tükröződik, inkább csak a Kőrösön töltött időszak első felére érvényes. Az 1850-es évtized második felében a körülmények kedvezőtlenül változnak: legkedvesebb kollégái eltávoznak, a tanítás egyre inkább nehezebbre esik, betegség gyötri, stagnáló anyagi helyzete is aggasztja, így lassanként megérlelődik benne az az elhatározás, hogy Pesten, az irodalmi élet központjában függetlenebb és biztonságosabb viszonyokra lelhet. De hogy az ötvenes évek első felében nem

vonzotta a főváros, azt jól mutatja 1854-ben Tompához írott levelének e mondata: „*Pestnek irodalmi világa nem sokat ér.*”

Térjünk vissza eredeti gondolatmenetünkhöz. Az említett Mentovich Ferenc nevű kollégája a tantestület tréfascinálója volt, Arany már régebről ismerte, így amikor Kőrösre érkeztek, az első hetekben náluk kaptak szállást, amíg lakást nem szereztek. Illető volt tehát, hogy mindjárt az első névnapon tréfás verssel köszöntse Arany. Ezt az érdekesség kedvéért Szász Károly nevű kollégájával kétsoronként váltakozva alkották, és az ünnepelt nevéhez igazítva a rímeket, kiejtés szerint írták az igéket: „*Mentovich – voníccs – könyíccs – szomoríccs.*” E tréfás felköszöntő záró versszakát Arany így indította: „*Ezeket szörzötték egy hideg szobában. / JÁNOS mester egyik, ARANY mostanában.*” Szász pedig így folytatta: „*Továbbá SZÁSZ KARLI, gondolván magában, / Hogy jót kívánni is jobb kadenciában...*”¹⁰ Ez a verszárlat emlékeztet arra, ahogyan a XVI. századi poéták verseikbe foglalták a keletkezés körülményeit, a „szörzötték” pedig egyenesen Tinódit idézi. Egyébként amikor Mentovich elkerült később Kőrösről, így írt volt kollégáinak Marosvásárhelyről: „*Sokszor beszélek köztetek eltöltött élményeimről itteni ismerőseimnek, mely alkalommal irigység tárgya vagyok, drága pénzen vennék meg tőlem, hogy hallottam Arany János komoly bajusza alól mázsás élceket s a »vasvári verebeket« kigördülni...*”¹¹ Hasonlóan emlékezett a már említett Szilágyi Sándor is Arany első kőrösi éveire: „*Bár akkor is kerülte a feltűnést, ünnepeltetést, de jókedvű, jó humorú volt, szerette a tréfát, a társaságot: az érettségi lakomán, a híres és kedélyes János napokon táncra is kerekedett [...] tréfás verseket írt egy-egy tanári lakomára...*”¹²

A kőrösi gimnázium legfőbb mecénása Fodor Gerzson földbirtokos volt (sírkövén ma is Arany-sírvers olvasható a nagykőrösi temetőben). Februári névnapja valósággal városi eseménnyé vált, mert mindenki ismerte bőkezűségét. Egyik alkalommal Arany – talán betegsége miatt – hiányzott a testületileg megjelenő tanári karból, mert levélben küldte el utólag köszöntőjét. Ebben akad egy olyan kifejezés, amelyben érezhető az ö-ző beszédkörnyezet hatása, ugyanis az egyik versszak négyes ríme így alakul: „*ő röst – szőröst – bőröst – Nagy-Kőröst*”. Ha a rímhelyzetet kényszernek tekintjük – bár Arany esetében ez inkább sértésnek tűnik –, akkor is feltűnő a röst alak annak fényében, hogy Arany versei közül csakis itt, egyetlenegyszer szerepel így, más műveiben – összesen tízszer – mindig a „rest” alakban.

Arany egy másik alkalmi versében, amelyet Szilágyi Sándor kollégájának disznótorára írt, kihasználja az ö-ző nyelvjárás nyújtotta lehetőséget, és az előző sor „köztök” szavára így rímel: „*...a malacból jóízűen ösztök*”. Ezt az utolsó szót kiemeli, jelzi, hogy itt valami szokatlan szóalakat használt. Gondolhatjuk, hogy a felolvasáskor ez a szó még fokozta a humoros verszet aktuális hatását.

Főntebb azt írtam, hogy Aranynak főként az alkalmi műveiben találhatjuk nyomát a kőrösi ö-ző nyelvhasználatnak. Ritka kivétel azért van. A CSABA KIRÁLYFI-ban, a CSABA TRILÓGIÁ-ban és az *Ariosto*-fordításban is előfordulnak – mindig a között szóra rímelve – ilyen szóalakok: *temetközött, keletközött*. Valamint a SZENTIVÁNEJJI-fordítás egyik jelenetében is szerencsésen fokozza a humoros hatást, amikor – az egyébként is nyelvileg kitűnően jellemzett népi alak – amúgy „kőrösiesen” kijelenti: „*Tisbének halni kő.*”

Szász Károly, a későbbi neves költő, műfordító és politikus Arany kedves tanártársa volt egy rövid ideig. (Eredetileg ő volt a kőrösi gimnáziumban a magyar nyelv és irodalom tanára, de ezt átengedte Aranynak, és elvállalta a matematika oktatását.) Arany egyszer meg akarta látogatni, ám nem találta otthon, így ott hagyott egy kis üzenetet. A nagykőrösi és általában a Duna–Tisza közti ö-ző nyelvváltozat egyik jellegzetességét,

az ún. pótlónyújtást – ami bizonyos helyzetű *l* hangok kiesését jelenti a közbeszédben – Arany az ekkor odafirkantott tréfás kis verszetében (LÁTOGATÓ-JEGY I) így örökítette bele a magyar irodalomba:

„Adatik tudtodra, óh Szász
Károly öcsém, innét a
Papírról, hogy míg te kószá'sz,
Keresett egy poéta.”¹³

Ugyanerre a jelenségre láthatunk példát a TOLDI SZERELME első kidolgozásában, a DALIÁS IDŐK harmadik énekében, amikor az öreg Bencét így beszélgeti: „*Jöszte, szógám, elébb.*” Míg az előző ilyen példában Arany a hiányjellel figyelmeztet a jelenségre, itt nem tesz hiányjelet a *szolgám* megnyúlt *ó*-ja után a kiesett *l* helyére. De ugyanebben a versszakban – meg még Arany néhány más költeményében – van egy másik olyan kifejezés is, amely bizonyára a kőrösi beszédmód hatását is mutatja. Amikor az öreg Bence fiának születésekor a gyereknek nevet kellett választani, a családi vitába így szól bele az apa: „*Bence legyen, mondok.*” Nagykőrösön ugyanis elbeszélés közben ezt a „mondok” alakot veti közbe az, aki jelezni akarja, hogy most a saját régebbi szavait idézi. Jelentése tehát: 'mondtam, így szóltam'. Egyébként a DALIÁS IDŐK-nek e részletében az öreg Bence beszédmódja kitűnő példa arra, hogy Arany miként valósítja meg a népi alak nyelvi jellemzését anélkül, hogy valamelyik konkrét nyelvjárást utánozná. A már idézetteken kívül ilyen részleteket olvashatunk itt (kiemelések tőlem):

„És így szóla Bence: »M'óta t'om az eszem...
Én ökröt vezettem, – éd's apám az ekét / Tartotta...
Csakugyan Bencének hitták ő kegyelmét...
Szégyellős e' kicsit...
(Kegyelmedet értettük) ember lesz, ha meg-nől...
Ezt a rossz fiút is nem t'om én mi lelte
Itt van, nagy jó uram, azér' hoztam elő...«”

Mint egyéb műveiben is, Arany itt is hiányjelekkel figyelmezteti az olvasót a népies beszédmód „kihagyásos” helyeire. Az első idézetben a „*M'óta*” természetesen a *mióta* rövidített, elharapott, népies alakváltozata. Amikor Arany a DALIÁS IDŐK elkészült részleteit beilleszti a TOLDI SZERELME megfelelő végleges helyére, ott ugyanezt a szót így találjuk: „*Haóta*”. Ez a szóalak ugyancsak népies, sőt – mint az ilyen nyelvi jelenségek igen gyakran – egy réges-régi kifejezés őrzője. Ugyanis *ha* szavunk eredetileg nemcsak kötőszó volt, hanem kérdőszó is. Arany jól tudta ezt, és nemcsak itt, hanem a közismert A WALESI BÁRDOK-ban is így alkalmazta: „*S a nép, az istenadta nép, / Ha oly boldog-e rajt'...*” Jelentése már a XV. századtól: 'vajon?'; 'mikor?' (Ilyenformán szavaláskor hangsúlyos!)

Érdemes azt is megjegyezni, hogy az „*e' kicsit*” elején nemcsak a fiatal Bencére mutató *ez* lehet, hanem az *egy* is, mert Kőrösön így elharapva is mondják ezt a szókapcsolatot, persze hosszú *k*-val és zárt *ë*-vel ejtve: *ëkkicsit*. Az egyik sor végén ezt az igealakot találjuk: *nől*. Kőrösön nagyon jellemző a *nő* (és a *fő*) igealak *l*-lel történő megtoldása. (Sőt ilyen ejtés is előfordul: *nyóll*.) Arany máshol is, Goethe ERLKÖNIG-ének fordításában is használja ezt a népies formát: „*Nől partjaimon sok tarka virág.*”

A legutolsó idézetbeli *azér'* szóalak is igen gyakori Arany műveiben: a DALIÁS IDŐK két kidolgozásában, a TOLDI SZERELMÉ-ben, és jócskán van A NAGYIDAI CIGÁNYOK-ban is.

Az *-ért* rag végső mássalhangzójának elmaradása persze nemcsak ebben a szóban, hanem más kifejezésekben is gyakori Aranyánál. A ZÁCH KLÁRA c. ballada „*Azt nem adom százér*” sorában rímkényszernek tekinthető a *Kázmér* névre, azonban jó néhány helyen nem rímhelyzetben fordul elő a ragvégződés hiánya: az összesen 33-szor olvasható *azér*’ szóalak mindannyiszor a sor belsejében van. Érdemes megfigyelni, hogy ez a sok népies szóforma szinte mindig olyan epikai műben található, ahol természetes része lehet a régies nyelvi légréteg megteremtésének, így az említetteken kívül a KEVEHÁZÁ-ban, a CSÁBA-TRILÓGIÁ-ban és a BUDA HALÁLÁ-ban. De jó helyen van az utolsó nagykőrösi vers csendes-borongós hangulatában is: „*Fű-fa zöldje azér’ hajt csak / Hogy, mit sírva megsóhajtsak, / Több legyen majd, ha lehull*” (KIES ősz). A példák azt mutatják, hogy ezek a „kihagyásos” alakok többnyire mássalhangzók előtt állnak, így – a mássalhangzó-torlódás enyhítése révén – úgy tekinthetők, mint megannyi engedmény a „jó hangzás” stíluskövetelményének.

Aranynak a nagykőrösiek meghívására adott válaszlevelében ezt olvashatjuk: „*nem vagyok oly állapotban, hogy [...] az átköltözéssel és behelyezkedéssel járó – rám nézve tetemes – költséget fődözhessem*”. Az utolsó szóban annak ellenére ezt az *ö-s* változatot használta tehát, hogy Nagyszalontán szokatlan az *ö-zés*, és Arany fiatal korában az Akadémia is minden ilyen esetben az *e-s* változatot ajánlotta. (Sőt erre a szóra ez máig érvényes, hiszen az ÉRTSZ. a *fed* igének és minden származékának az *e-s* változatát tartja köznyelvinek, az *ö*-seket leginkább „népies” jelzővel illeti.) Fölmerülhet a kérdés: vajon Arany hogyan használja a *fedez~födöz*-féle kettős alakot. Vizsgálódva a költő verses műveinek szókincsében, a következő helyzetet láthatjuk: Arany messzemenően úgy alkalmazza műveiben a két lehetőséget, hogy a változatosságnak megfeleljen. Tehát ahol a szövegkörnyezetben *e*-féle hangok vannak, ott az *ö-s* alakot használja: „*nem fődik el szeméit*”, „*födözi testével*”, „*födött helyen*”, „*menedék födelet keresendő*”, „*venyigés födelű*”, „*be lévén fődözve*” stb. Ahol viszont a környezet úgy kívánja, inkább az *e-s* változat szerepel: „*Sze-relem-istennőt fedve paizsával*”, „*megöszült fedetlen hajára*”, „*fedetlen fővel*” stb. Ugyanilyen szempont szerint váltogatja az igekötős és a képzett vagy ragozott alakokat is: „*födözetlenül*”, „*födélének*”, „*felfödözte*” de: „*fölfed*”, „*födeles*”, „*födéllel*” stb. Érdemes megpróbálni, hogy az idézett helyeken milyen sután hangzanának az ellenkező változatok, ezért Aranyánál sem *felfedez*, sem *fölfödöz* nem fordul elő. Egyébként a főntebb idézett levélrészletben is látható, hogy bizonyára a szövegkörnyezet sok *e* hangja miatt választotta a *födözhessem* alakot. (Vagy gesztus ez a kőrösieknek?)

Arany tehát különös gonddal figyelt arra, hogy a nyelvünkre túlságosan jellemző *e* magánhangzókat háttérbe szorítsa, feloldja az ebből fakadó egyhangúságot. Jó példákat láthatunk erre azokban a változtatásokban, amelyeket a TOLDI kéziratához képest végrehajtott a későbbi kiadásokban. A Voinovich Géza által sajtó alá rendezett kritikai kiadás¹⁴ jegyzetei szerint ilyen javításokat alkalmazott a költő: „*csepegjen* → *csöpögjön*”, „*mely felett* → *mely fölött*”, „*felverte* → *fölverte*”, „*felegyenesedvén* → *fölegyenesedvén*” stb. Kézenfekvő módon adódna ebből az a feltevés, hogy talán e változtatásokat a kőrösi *ö-ző* nyelvi környezet hatására hajtotta végre. Aligha. Inkább motiválta a változatosság. Egyébként egy adatból az látszik, hogy az *ö-ző* alakok használatától már Nagyszalontán sem zárkózott el – ha nem nyilvánosságnak szánt műről volt szó. Kollégájának írott, SZILÁGYI ISTVÁN NEVENAPJÁRA készült versezetében ugyanazt a régies hangnemet és a Tinódira jellemző *ö-zést* találjuk, mint az említett kőrösi névnapi köszöntőben: „*Mikoron írának ezer negyvenkettőt / S közzé még nyolcszázat, ítélet nap előtt, / Akkoron e munka világ-ra hogy léptött, / Mindenek szívében nagy álmélkodást tött.*”

Érdeemes megvizsgálni Arany verseiben néhány olyan szónak az előfordulását is, amely *e* és *ö* magánhangzóval egyaránt elfogadott a nyelvi sztenderdben, s az sem tanulság nélkül való, ha az eredményt egyben össze is vetjük a Petőfi-költeményekben¹⁵ előforduló hasonló adatokkal. Ha a *fel–föl*, *fenn–fönn*, *felett–fölött*, *megett–mögött* szóalakokat számba vesszük, Arany verseiben mindig az *e-s* változat, Petőfiében mindig az *ö-s* változat van többségben. Feltehető, hogy a változatosságra, a jó hangzásra mindketten egyaránt ügyeltek költeményeikben, a rímkényszer is nagyjából egyenlő arányban befolyásolhatta őket, a különbségek mégis igen feltűnőek. Az eredmény aligha lehet véletlen, és bizonyára nem kis szerepe van itt annak, hogy Arany inkább *e-ző*, Petőfi viszont *ö-ző* nyelvjárású vidékről hozta anyanyelvét.

Kettejük regionális anyanyelvi gyökerének eltérő voltát kitűnően aláhúzza Mészöly Dezsőnek egyik érdekes megfigyelése: „*Petőfi – tudjuk – a Kiskunság fiának vallotta magát; de csak egyszer, tréfából költött »Tisza–Duna közti tájbeszéd szerint«, ama »Hírös város az aaföldön Kecskemét« kezdetű versében. Minthogy költeményeit az egész magyarságnak szánta, a közismert irodalmi nyelven írta őket. De hallani azért a Kiskunság szavajárását hallotta ő سراiban! Szülőföldje felé utazókkal így üzent anyjának:*

»Mondjátok, hogy könnyeit ne öntse,
Mert fiának kedvez a szerencse.«

*A rím elárulja, hogy az utolsó szót – lelki füleivel – így hallhatta: szöröncse.*¹⁶

Arany nemcsak a TOLDI-ban, hanem egyéb műveiben is tudatosan törekedett arra, hogy alkotásai ne valamiféle „fentebb styl”-ű kifejezésmódot, hanem „tisztá forrás”-ból származó, népi gyökerű magyar nyelvet reprezentáljanak. Ezt nemcsak ma tartjuk így, természetesen észrevették kortársai is. Amikor az 1856-ban megjelent kötetével elnyerte az Akadémia nagyjutalmát, a Csengery Antal által fogalmazott indoklás így szólt erről: „*Arany János kisebb költeményei [...] költői nyelviünk alakításában [...] a néptől ellesett és nemesített szépséget visszatükröző nyelvezetükkel egy új, saját időszakot teremtettek.*”¹⁷ Az Arany e kötete nyomán kibontakozó népiességvita során Bérczy Károly pedig egyenesen úgy vélekedett, hogy egy idő múltán „*senkinek eszébe sem fog jutni népiesnek nevezni azt, ami forma, hang, kifejezés, érzelem, észjárás tekintetében [...] nem egyéb, mint magyar.*”¹⁸

Talán nem túlzás, ha azt érzem: ebben benne van a nagykőrösi környezet hatása is.

Jegyzetek

1. Fábíán Pál–Szatmári István–Terestyéni Ferenc: A MAGYAR STILISZTIKA VÁZLATA. 1958. 41.
2. Keresztury Dezső: „S MI VAGYOK ÉN...” Szépirodalmi, 1967. 361.
3. Uo. 362.
4. Törös László: ARANY JÁNOS NAGYKÖRÖSÖN. Nagykőrös, 1978. 138.
5. Keresztury Dezső: ÍGY ÉLT ARANY JÁNOS. Móra, 1974. 105.
6. Keresztury Dezső: MINDVÉGIG, ARANY JÁNOS (1817–1882). Szépirodalmi, 1990. 292.
7. Idézi Törös, 314.
8. Jókai Mór: ÉLETEMBŐL (Egy nap Nagykőrösön). Idézi Törös, 120.

9. Törös, 270.
10. Uo. 198.
11. Uo. 3.
12. Idézi Mészöly Gedeon, *Népiünk és Nyelviünk*, 1932. 49.
13. Törös, 3.
14. A. J. ÖSSZES MŰVEI II. Akadémiai, 1951.
15. A Petőfi-adatok (is) mindig csak a verses művekre vonatkoznak!
16. Mészöly Dezső: *MAGYAR ÉG ALATT* (Árulkodó rímek). General Press Kiadó, é. n. 388.
17. A. J. ÖSSZES MŰVEI I. Akadémiai, 1951. 403.
18. Uo. 400.

Tandori Dezső

A KÖR KÖRSZÖGÜLÉSE

2005 évben
nem mondhatom éppen,
bármim, hogy köszörülöm,
gépen, ha, úrón,
túrón, nem túrón,
hullok mindennel külön,
géz, juttatás, rongyfolt,
akármi lesz, van, volt:
erre csak: keserülöm.

Ilyen környülések
viszik az egészet,
mint várost a hurrikán,
húltón ha, gerjedten,
kiverjen, beverjen,
szél, víz semmit nem kíván,
jön csak, lég alakban,
pacskol vég iszapban,
beléfojtott huriján.

S hát én, alig látszó
kishoni magánzó,
agyam, lelke min tépjem?
Mindenek széthullnak,
eljövők s elmúltak,
de minek jelenében?
Nincs kétség, hazám van,
de hon-nő-s-fi-társam:
csak törekvés teljében.